

Kalnų Karabacho karas ir etninis valymas liudininkės ir tyrėjos akimis

(Socialinis antropologinis tyrimas)

Dr. Parvin Ahanchi

Docentė

Baku aukštosios naftos mokyklos vyriausioji tyrėja

Azerbaidžano nacionalinė mokslų akademija

A. A. Bakikhanovo istorijos ir etnologijos institutas

✉ parvinahanchi@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0378-8115

Šis straipsnis grindžiamas liudininkų parodymais apie Karabacho konflikto (Kalnų Karabacho konflikto) ir Pirmojo Kalnų Karabacho karo (1988–1994 m.) metu armėnų ultranacionalistų vykdytą etninį etninių azerbaidžaniečių valymą. Nuo 1988 m. etninis valymas buvo vyraujanti smurto prieš etninius azerbaidžaniečius forma, dėl kurios iš Karabacho regiono ir Armėnijos prievarta buvo iškeldinta maždaug milijonas asmenų. Šiame straipsnyje Kalnų Karabacho konfliktas ir etninis valymas nagrinėjami remiantis žodiniais liudijimais, kuriuose pateikiama svarbių įrodymų apie prieš azerbaidžaniečius vykdytus žiaurumus. Šių žiaurumų istorija ilga – ji apima žiaurius etninius konfliktus, pavyzdžiui, 1905 m. ir 1918 m. armėnų musulmonų žudynes ir plataus masto armėnų šovinistų terorą prieš azerbaidžaniečius gyventojus. Šiuose incidentuose buvo sistemingai naikinami azerbaidžaniečių kaimai¹, o jų kulminacija tapo žiaurūs 1917 m. ir 1921 m.² Pietų Kaukaze įvykdyti smurto ir genocido aktai³. Šie įvykiai pasižymėjo didelio masto etniniu smurtu ir masinėmis žudynėmis, kurių metu atimta daug gyvybių, o įtampa tarp armėnų ir azerbaidžaniečių bendruomenių dar labiau sustiprėjo. Šie įvykiai paliko neišdildomų randų regione ir sustiprino etninius bei teritorinius konfliktus, kurie lėmė tolesnę istorinę raidą. Straipsnyje taip pat aptariamas mažiau žinomas Kalnų Karabacho konflikto aspektas: sraigtasparnio katastrofa, kurios metu žuvo 44 keleiviai, daugiausia moterys ir

¹ Kamran Ismaylov, *Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsi 1918-1920-ci illərdə*, Baku, 2019, s. 16–17.

² *Геноцид азербайджанцев в Иреванской губернии (1918–1920)*, Баку, 2013, 272 с. 30; Илгар Нифталиев, *Геноцид азербайджанцев в Иреванской губернии (1918–1920)*, Баку, 2017, с. 188; Сабир Асадов, *Философия реваншизма или армянская кровожадность*, Баку, 2001, с. 216.

³ „Азербайджан“, 1918, 13 ноября; Vaqif Abışov, *Bakıda Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı*, Baku, 2017, s. 220.

vaikai, ir trys įgulos nariai. Jame atskleidžiamos per Kalnų Karabacho konfliktą dėl etninio valymo ir teroro aktų sukeltos žmonių ir aplinkos katastrofos. Azerbaidžaniečių liudinin-
kų parodymais bei istorine Armėnijos žiniasklaidos dezinformacijos analize pabrėžiama
būtinybė pripažinti šiuos žiaurius nusikaltimus ir į juos atsižvelgti, siekiant teisingumo ir
susitaikymo.

Reikšminiai žodžiai: Kalnų Karabacho konfliktas ir etnis valymas, Armėnijos teroro ak-
tai, nusikaltimai žmoniškumui, kolektyvinė trauma, kolektyvinė atmintis.

Įvadas

Pastaruosius du dešimtmečius šio straipsnio autorė tyrinėja šalies viduje perkeltųjų asmenų ir pabėgėlių, kuriuos paveikė Kalnų Karabacho konfliktas, žodinę istoriją ir kolektyvinės atminties socialinę antropologiją. Išsami informacija apie šį konfliktą patyrusius arba kitaip jo paveiktus asmenis saugoma Kalnų Karabacho konfliktą patyrusių ir pamešančių asmenų duomenų banke (1988–2020 m.). Šioje duomenų bazėje daugiausia yra įrašų apie azerbaidžaniečių etninės kilmės respondentus iš Azerbaidžano ir Armėnijos Kalnų Karabacho regiono. Ji apima įvairias amžiaus grupes, įskaitant konfliktą išgyvenusius ir po konflikto gimusius vaikus, taip pat jaunimą, vidutinio ir vyresnio amžiaus žmones. Be to, tiek vyrų, tiek moterų požiūris apžvelgiamas plačiai pristatant įvairių demografinių grupių asmeninius pasakojimus, prisiminimus ir išgyvenimus. Tyrime respondentų liudijimai pateikiami kartu su autorės asmeniniais prisiminimais. Šioje iniciatyvoje taip pat pabrėžiama, kaip svarbu kolektyvinėje istorinių įvykių atmintyje išlaikyti įvairias nuomones ir perspektyvas. Pagrindinę šio tyrimo medžiagą sudaro paskutinių taikių sraigtasparnio skrydžių iš Baku į Šušą (azer. *Şuşa*) (1992 m. sausio 20 d.) ir iš Šušos į Agdamą (azer. *Ağdam*) (1992 m. sausio 28 d.) keleivių pasakojimai. Šušos ir Chalfalio (azer. *Xəlfəli*) gyventojų liudijimai apie per Pirmąjį Kalnų Karabacho karą įvykdytą teroristinę išpuolį prieš sraigtasparnį „Mi-8“ čia atskleisti pirmą kartą, ir tai yra labai svarbūs įrodymai teisminiam kaltininkų persekiojimui. Be to, prie šio tyrimo reikšmingai prisidėjo su „Mi-8“ sudužimu susijusi Azerbaidžano naujienų tarnybos vaizdo medžiaga. Autorės socioantropologinis tyrimas pateikiamas iš istorinės perspektyvos, įtraukiant buvusius Šušos bataliono narius ir liudininkus, kurie Pirmojo Kalnų Karabacho karo metu buvo vaikai arba suaugusieji. Respondentai dalijasi mintimis apie sraigtasparnio katastrofą, kuri smarkiai paveikė jų šeimas, draugus ir asmeninį gyvenimą, pateikia neįkainojamų įžvalgų apie katastrofos padarinius. Šie pasakojimai neįkainojami atskleidžiant sraigtasparnio katastrofos poveikį. Tyrime taip pat pateikiami civilių ir ginkluotų konflikto dalyvių liudijimai. Tyrime nagrinėjama, kaip kuriama, saugoma ir ateities kartoms perduodama kolektyvinė karo atmintis. Pagrindiniai respondentams užduoti klausimai: Kaip konfliktas prasidėjo, eskalavosi ir pasiekė plataus masto karo stadiją? Kaip konfliktas paveikė kasdienį žmonių gyvenimą?

Šiuo tyrimu siekiama išanalizuoti kolektyvinės ir individualios atminties santykį skirtingų etninių grupių ginkluoto konflikto kontekste. Analizuojant Kalnų Karabacho konfliktą, ypač svarbu išnagrinėti sudėtingus kolektyvinės atminties aspektus bei atminties ir istorijos sąveiką. Įrodinėju, kad šalies viduje perkeltų asmenų ir pabėgėlių asmenine ir kolektyvine atmintimis ne tik perduodama praeities patirtis dabarčiai, bet ir perteikiama atsakomybės samprata. Šie prisiminimai suteikia galimybę svarstyti ir numatyti taikaus susitaikymo ir konflikto išsprendimo galimybes. Kita vertus, tie patys prisiminimai taip pat gali pakurstyti tolesnį ginkluotą smurtą pateisinančius ar numatančius naratyvus.

Kalnų Karabacho konfliktas: istorinės aplinkybės

1987 m. pabaigoje Kalnų Karabacho armėnai⁴ surinko daugiau kaip 80 000 parašų, palai-kančių peticiją sovietų vyriausybei dėl regiono atsiskyrimo nuo sovietinio Azerbaidžano ir susijungimo su Armėnija. Azerbaidžanas nesutiko ir dėl Kalnų Karabache bei Jerevane vykusių demonstracijų Azerbaidžane prasidėjo azerbaidžaniečių ir armėnų susirėmi- mai⁵. 1988 m. rudenį armėnai Stepanakerto⁶ aikštėje surengė iš anksto suplanuotą mi-tingą, kuriame skandavo šūkius už nepriklausomą Karabachą, susivienijimą su Armėnija, didžiąją Armėniją. Šis judėjimas kasdien stiprėjo, darėsi vis radikalesnis ir priešiškesnis vietos azerbaidžaniečiams. Įvykių eskalavimasis ir peraugimas į plataus masto karą etni- niams azerbaidžaniečiams buvo netikėtas: netrukus jie buvo priversti iš miestų ir kaimų bėgti. Dviejų kaimyninių tautų smurtinis konfliktas teisiškai pripažintoje Azerbaidžano teritorijoje Kalnų Karabache įsiplieskė skylant Sovietų Sąjungai – 1988 m. vasarį ir truko iki 2020 m.

Kalnų Karabacho regioną ir aplinkines teritorijas kaip Azerbaidžano valstybės dalį tarptautiniu mastu pripažįsta Jungtinės Tautos, didžioji dalis tarptautinės bendruomenės ir pagrindinės organizacijos, pavyzdžiui, Europos saugumo ir bendradarbiavimo organi- zacija. Azerbaidžano teritorinis vientisumas, įskaitant Kalnų Karabachą, patvirtintas dau- gelyje 1993 m. priimtų svarbiausių JT Saugumo Tarybos rezoliucijų (822, 853, 874, 884), kuriomis dar kartą patvirtintas Azerbaidžano teritorinis vientisumas ir paraginta išvesti Armėnijos pajėgas iš okupuotų teritorijų⁷. Nepaisant to, dėl šio, į plataus masto karą per- augusio konflikto daugybė žmonių buvo perkelta ir išsibarstė po visą Kaukazo regioną ir už jo ribų. Karabacho konflikto eskalavimasis ir vėlesni kariniai veiksmai nuo pirmųjų su- sirėmimų 1988 m. iki plataus masto mūšių XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje, užsi- tęšęs „išaldytas konfliktas“ arba „nei taikos, nei karo“ laikotarpis 1994–2020 m. ir 2020 m. atsinaujinusios kovos pražudė ir sužeidė tūkstančius žmonių ir sukėlė didžiules civilių kančias. Panašiai kaip ir kituose užsitęsusių istoriniuose konfliktuose, sunki našta teko civiliams gyventojams – jie buvo masiškai perkelti, prarado šeimos ryšius, buvo sugriauti namai ir kultūros objektai. Šie traumuojantys padariniai paliko negyjančius randus, ypač

⁴ Kalnų Karabachas, kalnuoto regiono vakarų Azerbaidžane, pavadinimas kilęs iš rusiško „Нагорный Карабах“ ir azerbaidžanietiško „Dağlıq Qarabağ“, reiškiančių „Kalnų Karabachas“. Konfliktas dėl šio regiono buvo pradėtas vadinti „Kalnų Karabacho konfliktu“ arba „Karabacho konfliktu“ – nuo pat konflikto pradžios šis terminas vartojamas tarptau- tinėse diskusijose. Autorė šį terminą visame savo darbe vartoja dėl suderinamumo su istoriniame ir šiuolaikiniame diskurse nusistovėjusiomis nuorodomis į šį regioną.

⁵ UNHCR internetinis archyvas, in: <<https://webarchive.archive.unhcr.org/20230518095635/https://www.refworld.org/do-cid/469f3866c.html>>, [2024-11-11].

⁶ 1991 m. Azerbaidžano parlamentas Kalnų Karabacho autonominės srities (NKAO) centriniam miestui Stepana- kertui oficialiai sugrąžino istorinį pavadinimą Chankendi. Į tai atsižvelgiant, visame šiame straipsnyje bus vartojamas istorinis pavadinimas Chankendi.

⁷ Jungtinių Tautų Saugumo Tarybos rezoliucijos 822, 853, 874 ir 884 „Patvirtinant pagarbą Azerbaidžano suverenite- tui ir teritoriniam vientisumui“ (1993 m.).

perkeltosioms bendruomenėms, kurios ir toliau išgyvena dešimtmečius trukusio konflikto sukeltas asmenines ir kultūrinės netektis. Konfliktą pakurstė išorinė armėnų diasporos parama, Rusijos kariuomenės karinės operacijos ir regiono ultranacionalistinės grupuotės⁸. Dėl painaus konflikto įvykių pobūdžio buvo sunku rasti sprendimą. Įvairūs istorikai, politikos analitikai ir įvykių liudininkai teigia, kad armėnų provokatoriai ir KGB 1988 m. vasario 27 d. Sumgaito pogromą surežisavo, siekdami pakurstyti tolesnį konfliktą ir atkreipti tarptautinės bendruomenės dėmesį į sunkią armėnų padėtį Kalnų Karabache. Šie įvykiai buvo nukreipti prieš mieste gyvenančius armėnų tautybės gyventojus ir jie laikomi vienu iš svarbiausių ankstyvųjų konflikto dėl Kalnų Karabacho protrūkių. Šiuo smurtu buvo siekiama iššaukti atsaką, kuris būtų palankus Armėnijos teritorinėms pretenzijoms. „Išpuoliai prieš azerbaidžaniečius Jerevane pastebimai stiprėja, ir Armėnijos vyriausybė nesugeba persekioti ir patraukti baudžiamojon atsakomybėn daugumos išpuolių kaltininkų. Dėl to smurtas prieš azerbaidžaniečius Armėnijoje stiprėja ir prasideda masinis azerbaidžaniečių išsikėlimas. Tuo tarpu Azerbaidžane, ypač Baku, taip pat stiprėja smurtas prieš armėnus“⁹. Sumgaito pogromas¹⁰ įvyko kaip atsakas į Armėnijoje kilusį masinį judėjimą išsivalyti nuo azerbaidžaniečių, skelbiant tokius šūkius kaip „Armėnija turi būti išvalyta nuo turkų! Armėnija – tik armėnams!

Baku ir kituose miestuose augantis azerbaidžaniečių pabėgėlių skaičius prisidėjo prie Azerbaidžane didėjančio smurto. Padėtį radikalizavo ir plataus masto karą pagreitino abipusis priešiškus ir dėl sovietų kariuomenės palikimo padidėjęs ginklų prieinamumas. 1992 m. vasario 26 d. armėnų separatistai įvykdė Chodžalio (azer. *Xocalı*) genocidą prieš taikius iš gyvenvietės pabėgti bandžiusius gyventojus – tai buvo vienas tragiškiausių ir šurpiausių Karabacho konflikto istorijos skyrių¹¹. Chodžalio genocidas – brutalaus etninio valymo simbolis¹². Šis genocidas nebuvo visuotinai teisiškai pripažintas genocidu pagal tarptautinę teisę, nes tam paprastai reikia oficialaus teismo sprendimo. Tačiau jį politiškai pripažino daugelis valstybių ir teisėkūros institucijų, pasmerkusių smurtą prieš civilius azerbaidžaniečius Chodžalyje. Tai tarptautiniu mastu pripažinta ir pažymėta 15 valstybių ir 28 JAV valstijose priimtomis rezoliucijomis. Nors politiniu pripažinimu pabrėžiama moralinė pozicija prieš žiaurumus, tai neturi tokių pat teisinių pasekmių kaip teismo spren-

⁸ Parvin Ahanchi, „Witnesses“ and „Memorizers“ of the Conflict and Occupation in Nagorno-Karabakh, in: *Azerbaijan Archaeology and Ethnography*, 2017, No. 2, pp. 241–251.

⁹ UNHCR internetinis archyvas, in: <<https://web.archive.archive.unhcr.org/20230518095635/https://www.refworld.org/do-cid/469f3866c.html>>, [2024-11-11].

¹⁰ Svante E. Cornell, *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*, London: Routledge, 2001, ISBN 978-0-7007-1162-8.

¹¹ Rachel Denber, *Bloodshed in the Caucasus: Escalation of the Armed Conflict in Nagorno-Karabakh*, New York: Helsinki Watch, 1992, pp. 19–21.

¹² Johannes Rau, *The Nagorno-Karabakh Conflict between Armenia and Azerbaijan. A brief historical Outline*, Berlin: Verlag Dr. Koster, 2008, p. 39.

dimas. Dėl šio nepaskelbto karo buvo okupuota daugiau kaip 20 proc. Azerbaidžano teritorijos, įvykdytas etninis valymas ir perkelta apie milijonas azerbaidžaniečių, kurie tapo perkeltaisiais asmenimis arba pabėgėliais iš Armėnijos¹³. Tuo pat metu Azerbaidžano miestuose ir kaimuose gyvenantys armėnai dėl skirtingų etninių grupių tarpusavio smurto ir įtampos bėgo į Kalnų Karabachą, Armėniją ir kaimynines šalis. Šis laikotarpis išryškina tebesitęsiančią kovą ir pastangas išspręsti Pietų Kaukaze įsisenėjusį konfliktą.

Karabacho konflikto metu dėl masinio persikėlimo Azerbaidžane susiformavo dvi skirtingos grupės: pabėgėliai ir perkeltieji asmenys šalies viduje. Šios grupės persikėlė dėl skirtingų jėgų, o tai turėjo įtakos tam, kur jos galėjo persikelti. Daugiau nei 700 000 azerbaidžaniečių šalies viduje perkelti iš okupuotų Karabacho regiono teritorijų. Maždaug 300 000 azerbaidžaniečių iš Armėnijos į Azerbaidžaną pabėgo dėl prasidėjus konfliktui kilusios etninės įtampos ir priverstinio perkėlimo. Beveik milijono žmonių perkėlimas drastiškai pakeitė regiono demografinį kraštovaizdį ir smarkiai paveikė Azerbaidžano socialinę ir ekonominę sistemą. Tarptautiniai teismai, pavyzdžiui, Tarptautinis baudžiamasis teismas (TBT) ir JT tribunolai, panašius veiksmus kituose konfliktuose, pavyzdžiui, buvusioje Jugoslavijoje ir Ruandoje, pripažino etniniu valymu. Sąvoka „etninis valymas“ reiškia sistemingą ir sąmoningą etninės grupės išstūmimą iš tam tikro regiono, paprastai naudojant smurtą, bauginimus ar priverstinį perkėlimą. Dažnai tokiu būdu siekiama sukurti vienalytę etninę teritoriją. Už tokius veiksmus baudžiama pagal įvairius tarptautinius susitarimus, pavyzdžiui, Ženevos konvencijas ir Tarptautinio baudžiamojo teismo Romos statutą¹⁴. Nors etninis valymas nėra oficialiai apibrėžtas tarptautinėje teisėje, už jį paprastai traukiama baudžiamojon atsakomybėn pagal nusikaltimų žmoniškumui ir genocido arba karo nusikaltimų sistemą. JT ekspertų komisijos galutinėje ataskaitoje etninis valymas apibūdinamas kaip „teritorijos pavertimas etniškai vienalyte naudojant jėgą ar bauginant, siekiant iš tos teritorijos pašalinti tam tikroms grupėms priklausančius asmenis“. Jis apima tokius veiksmus kaip šiuo tikslu vykdomas žudymas, kankinimas, savavališkas suėmimas, prievartinis išvaymas ir turto naikinimas¹⁵. Karabacho konfliktas daugeliu atžvilgių atitinka daugumą etninio valymo požymių – daugiausia dėl prievartinio azerbaidžaniečių išvaymo ir genocido, kurį vykdė ultranacionalistinės armėnų organizacijos ir grupės. 1988–1994 m. dėl organizuoto smurto, taip pat Agda-

¹³ Parvin Ahanchi, „Witnessing the War in Nagorno-Karabakh: Shusha's IDPs Testify“, in: *Azerbaijan in the World*, 2011, No. 4 (10), pp. 74–79.

¹⁴ 1949 m. Ženevos konvencijos 49 ir 147 straipsniai; Tarptautinio baudžiamojo teismo (TBT) Romos statuto 7 straipsnio 1 dalies d ir h punktai, kuriuose kalbama apie nusikaltimus žmoniškumui, susijusius su priverstiniu perkėlimu ir persekiojimu.

¹⁵ Ekspertų komisijos, įsteigtos pagal Saugumo Tarybos rezoliuciją 780 (1992 m.), galutinė ataskaita, S/1994/674, 1994 m. gegužės 27 d., Priedas, p. 130.

bano (azer *Ağdaban*)¹⁶, Baligajos (azer. *Balıqaya*)¹⁷, Bašlybelo (azer. *Başlıbel*)¹⁸, Garadagli (azer. *Qaradağlı*)¹⁹ ir Chodžalio²⁰ genocidų azerbaidžaniečiai buvo masiškai išvaryti iš Kalnų Karabacho ir aplinkinių teritorijų, sunaikinti kaimai ir vykdyti sunkūs žmogaus teisių pažeidimai. Dėl sistemingo smurto ir bauginimų šimtai tūkstančių azerbaidžaniečių buvo prievarta išstumti iš savo protėvių žemių, taip sunaikinant ne tik jų buvimą, bet ir turtingą istorinį bei kultūrinį šimtmečių palikimą.

Per trisdešimt metų konfliktas perėjo keletą etapų: taikių demonstracijų, eskalacijos, ginkluoto konflikto, ilgo „išsaldyto“ laikotarpio ir atnaujintų karinių operacijų. Armėnijos okupacijos metais Karabacho regiono gamtiniai išteklių buvo išseikvoti, kultūros paminklai, gyvenamieji namai, muziejai, bibliotekos ir kiti statiniai sugriauti arba pritaikyti armėnų verslo įmonėms. Svarbu pažymėti, kad, nepaisant įvairių konflikto etapų, taikių abiejų tautų ir kitų etninių grupių Karabacho regiono gyventojų gyvenimas smarkiai pasikeitė. Konfliktas, dėl kurio kilo du karai, faktiškai nutraukė taikią abiejų šalių žmonių būtį. Karabacho konflikto sudėtingumą dar labiau didina regiono ir galingųjų pasaulio valsty-

¹⁶ Agdabano tragedija – tai sukrečiantis Azerbaidžano istorijos tarpsnis, platesnio Kalnų Karabacho konflikto dalis. Ji įvyko 1992 metų balandžio 8 dienos naktį, kai Armėnijos karinės pajėgos atakavo Agdabano kaimą, esantį Azerbaidžano Kalbadžaro (azer. *Kəlbəcər*) rajone. Šis žiaurus nusikaltimas prisimenamas dėl jo brutalumo, nukreipto prieš azerbaidžaniečių civilius gyventojus ir palikusių gilius randus vietos gyventojams. Agdabanas buvo nedidelis kaimas, kuriame gyveno daug poetų, muzikantų ir intelektualų, garsėjantis turtingu kultūros paveldu. Šis išpuolis buvo sąmoningas etninio valymo ir teroro aktas, kuriuo siekta išstumti azerbaidžaniečius iš šios vietovės. Per žudynes žuvo 67 civiliai gyventojai, įskaitant moteris, vaikus ir senelius. Išgyvenusieji, kuriems pavyko pabėgti, pasakojo apie siaubingą žiaurumą, kai armėnų pajėgos nerodė jokio pasigailėjimo beginkliams kaimo gyventojams.

¹⁷ Baligajos tragedija – vienas iš mažiau žinomų, bet ne mažiau sukrečiančių Kalnų Karabacho konflikto įvykių. 1993 m. rugpjūčio 28 d. Azerbaidžano Goranbojaus (azer. *Goranboy*) rajone esančiame nedideliame Baligajos kaime įvyko žiaurios žudynės, kurias įvykdė Armėnijos ginkluotosios pajėgos. Per šį išpuolį buvo negailestingai nužudyti 24 civiliai azerbaidžaniečiai, įskaitant moteris, vaikus ir senolius. Tarp aukų tragiškai žuvo šeši vaikai, kurių jauniausiam buvo vos šeši mėnesiai. Panašu, kad šios žudynės buvo teroro ir etninio valymo aktais, kuriuo siekta paskleisti baimę ir priversti azerbaidžaniečius išsikelti iš šio rajono. Išgyvenusieji išpuolį pasakojo apie ypatingą žiaurumą, kai Armėnijos pajėgos nepaisė civilių gyventojų, kurių daugelis bandė pabėgti nuo smurto, gyvybių. Nepaisant savo žiaurumo, Baligajos tragedija nesulaukė didelio tarptautinio dėmesio, nors Azerbaidžane ji minima per nacionalinį gedulą dėl Kalnų Karabacho konflikto metu įvykdytų žiaurumų.

¹⁸ Bašlybelo tragedija – dar vienas tragiškas Kalnų Karabacho konflikto įvykis, atspindintis žiaurų smurtą, su kuriuo karo metu susidūrė Azerbaidžano civiliai gyventojai. Jis įvyko 1993 m. balandį Bašlybelo kaime, esančiame Azerbaidžano Kalbadžaro rajone. Šios žudynės įvyko per Armėnijos karinę kampaniją siekiant užimti Kalbadžarą ir jo apylinkes, kai azerbaidžaniečiai buvo priversti bėgti arba susidurti su smurtu. Armėnijos pajėgoms veržiantis į Kalbadžarą, daugelis Bašlybelo kaimo gyventojų bandė bėgti į netoliese esančius kalnus ir slėptis urvuose. Galiausiai juos aptiko Armėnijos kariai. 1993 m. balandžio 18 d. šiuose urvuose pasislėpusius azerbaidžaniečių civilius Armėnijos pajėgos žiauriai atakavo. Per puolimą 12 žmonių buvo žiauriai nužudyti, o kiti pateko į nelaisvę arba sugebėjo pabėgti gliaui į kalnus, kur ilgą laiką slapstėsi atšiauriomis sąlygomis, be maisto ir medicininės pagalbos.

¹⁹ „Genocidas Garadaglyje“, in: <https://www.youtube.com/watch?v=9QxImFfwOzU&ab_channel=AhmeDos11329/5:33>, [2024-09-22].

²⁰ Vienas iš šiurpiausių etninio valymo pavyzdžių 1992 m. vasario 25 d. įvyko Chodžalyje, kai šimtai civilių azerbaidžaniečių buvo išžudyti, o dar daugiau buvo prievarta išstumti armėnų pajėgų, remiamų buvusios sovietų armijos 366-ojo motorizuotojo šaulių pulko. „Chodžalio tragedija“, in: <https://azerbaijan-az.translate.google.com/related-information/?_x_tr_sl=az&_x_tr_tl=en&_x_tr_hl=en&_x_tr_pto=sc>.

bių, įskaitant Azerbaidžaną, Armėniją, Iraną, Rusiją, JAV, Turkiją ir Prancūziją, politiniai ir ekonominiai interesai. Konflikto ideologinis pagrindas – „Miatsum“ (išvertus iš armėnų kalbos – „Suvienijimas“). Jame buvo pasisakoma už Kalnų Karabacho autonominės srities [NKAO]²¹ prijungimą prie Armėnijos. Šią idėją propagavo armėnų istorikai, visuomenės veikėjai, ultranacionalistinės organizacijos ir partijos, pavyzdžiui, ASALA²², „Artsakh“²³, „Gnchak“²⁴, „Dashnaksutyun“²⁵ ir „Krunk“²⁶. Armėnų diaspora, reikšmingai finansiškai rėmusi separatistus, suvaidino nemažą vaidmenį 1988–1994 m. ir 2020 m. eskaluojant konfliktą iki karinių veiksmų. Armėnų ultranacionalistai iš tokių partijų kaip „Dashnaksutyun“ ir „Krunk“ klaidino gyventojus iškreiptais istoriniais naratyvais, teigdami, kad „Kalnų Karabachas priklauso Armėnijai“, ir taip kurstė gyventojus kovoti už susivienijimą. Šis naratyvas, vaizduojantis armėnus kaip istorines musulmonų kaimynų, tokių kaip Azerbaidžanas, Iranas ir Turkija, aukas, aštrino konfliktą. Tačiau išsamūs tyrimai ir istoriniai dokumentai atskleidžia armėnų teroristinių organizacijų smurtinius veiksmus ir jų nusikaltimus tiek vietoje, tiek Vakaruose²⁷.

²¹ Kalnų Karabacho autonominė sritis (NKAO) įkurta 1923 m. liepos 7 d. Azerbaidžano Sovietų Socialistinės Respublikos (1920–1991 m.) sudėtyje. Jos įkūrimą lėmė ankstyvosios Sovietų Sąjungos geopolitinės realijos, kai sienos dažnai buvo nustatomos pagal etninę sudėtį. Įkūrimo metu NKAO daugiausiai gyveno etniniai armėnai, o tai nuo pat pradžių prisidėjo prie didėjančios įtampos su azerbaidžaniečių bendruomene. Ši sudėtinga demografinė ir politinė situacija sudarė prielaidas konfliktų eskalavimui, ypač veikiant armėnų ultranacionalistinėms grupuotėms ir partijoms, kurios padėjo kurstyti ir vykdyti masines teroro akcijas prieš azerbaidžaniečių bendruomenes. Tai aštrino ilgalaikę etninę įtampą ir sukėlė plataus masto smurtą, nukreiptą prieš azerbaidžaniečių gyventojus įvairiuose regionuose. Plačiau žr.: *К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. Документы и материалы*, Баку: Азернешр, 1989, с. 334.

²² ASALA (Armėnų slaptoji Armėnijos išlaisvinimo armija) – kovotojų grupuotė, garsėjusi smurtine taktika, ypač Turkijos diplomatų nužudymais. Tai buvo viena iš radikaliųjų organizacijų, rėmusių Armėnijos teritorinės ekspansijos idėją.

²³ „Artsakh“ – armėnų nacionalistinė grupė, pasisakanti už Kalnų Karabacho atsiskyrimą nuo Azerbaidžano ir jo sujungimą su Armėnija.

²⁴ „Gnchak“ – XIX a. įkurta armėnų revoliucinė partija, kuri taip pat rėmė nacionalistinį siekį ir „Miatsum“ idėją.

²⁵ „Dashnaksutyun“ (Armėnų revoliucinė federacija (ARF) – 1890 m. armėnų nacionalistų įkurta politinė partija, pasisakiusi už „Miatsum“, Karabacho konflikto ir karų metu žiauriai prisidėjusi prie etninio azerbaidžaniečių valymo ir masinių žudynių.

²⁶ „Krunk“ – armėnų nacionalistų grupė, turėjusi įtakos Kalnų Karabacho konflikto metu, ypač 1980-ųjų pabaigoje ir 1990-ųjų pradžioje. Organizacija rėmė „Miatsum“ judėjimą, kuriame buvo raginama Kalnų Karabachą sujungti su Armėnija, ir šiam tikslui telkė armėnų paramą. „Krunk“ veiksmi didino įtampą regione ir suvaidino lemiamą vaidmenį konfliktui peraugant į plataus masto karą. Šios organizacijos pastangos, sustiprinusios Armėnijos pretenzijas dėl Kalnų Karabacho, konflikto eigai padarė ilgalaikį poveikį ir formavo politinius bei karinius įvykius tuo laikotarpiu.

²⁷ Michael Gunter, *Pursuing the Just Cause of Their People: A Study of Contemporary Armenian Terrorism*, New York: Greenwood Press, 1986, p. 30; Bruce Hoffman, *Terrorism in the United States During 1985*, Santa Monica, CA: Rand, 1985; Michael Szaz, „Armenian Terrorists and the East-West Conflict“, in: *Journal of Social, Political and Economic Studies*, (Winter 1983), pp. 387–394; Paul Wilkinson, „Armenian Terrorism“, in: *World Today*, September 1983, No. 39, pp. 344–350; Francis P. Hyland, *Armenian Terrorism: The Past, the Present, the Prospects*, Boulder, CO: Westview Press, 1991; Sonyel Salahi Ramsdan, *Armenian Terrorism: A Menace to the International Community*, London: Cyprus Turkish Association, 1987.

Įvykių eskalavimasis ir vėlesnis perėjimas į karinį etapą sutrikdė ramų abiejų respublikų žmonių gyvenimą. Konflikto neatitaisomumą dar labiau įtvirtino Rusijos karinė intervencija. Įsitraukus buvusios sovietinės 366-osios motorizuotosios šaulių divizijos pajėgoms, dislokuotoms Chankendyje, armėnų pajėgos įgijo didelį pranašumą prieš nepakankamai koordinuotą Azerbaidžano kariuomenę ir paskubomis suformuotus savanorių batalionus. Daugybę smurto ir vandalizmo aktų įrodymų užfiksavo išlaisvintuose miestuose ir kaimuose apsilankę liudininkai, taip pat vietos ir užsienio žurnalistai.

Antrasis Karabacho karas (2020 m.) baigėsi Azerbaidžano teritorijų, kurios beveik 30 metų buvo okupuotos Armėnijos, išlaisvinimu. Nepaisant paliaubų, kurias palengvino Rusijos taikos palaikymo pajėgų atvykimas, Chodžalio, Chankendžio (azer. *Xankəndi*), Chodžavendo (azer. *Xocavənd*) ir Agderės (azer. *Ağdərə*) klausimai ir toliau liko neišspręsti. Azerbaidžano kariuomenė atgavo penkis miestus, keturias gyvenvietes ir 286 kaimus. Be to, Armėnija be tolesnių karinių prieštaravimų grąžino Azerbaidžanui Kalbadžaro, Agdamo (azer. *Ağdam*) ir Lačino (azer. *Laçın*) regionus. 2023 m. rugsėjį, praėjus maždaug trejiems metams po Antrojo Karabacho karo, Azerbaidžanas Karabache pradėjo antiteroristinę operaciją, nukreiptą prieš separatistų karinius dalinius. Po šios operacijos Chodžalio, Chankendžio, Chodžavendo ir Agderės teritorijos vėl buvo prijungtos prie Azerbaidžano.

Konflikto paastrėjimas ir šeimų tragedijos per Pirmąjį Karabacho karą

Nuo pat Karabacho konflikto pradžios žmonės pateko į įvykių sūkurį, įsirežusį į jų atmintį ir sukėlusį galias traumas. Vieni jų tapo liudininkais ir pasakotojais, kiti – nukentėjusiais arba dingusiais be žinios. Autorė, kilusi iš Šušos, šiuos sukrečiančius įvykius išgyveno asmeniškai. Po jų ji prarado ryšį su mokiniais, kuriuos mokė Šušoje. Po daugelio metų jie vėl susitiko imant interviu apie moksleivių išgyvenimus per Karabacho konfliktą ir karą. Prisiminimai, kuriais pasidalijo buvę pradinės mokyklos mokiniai ir kiti moksleiviai, buvo neįkainojami rengiant šį straipsnį. Deja, dėl karo nepavyko susitikti su visais buvusiais mokiniais, nes kai kurie jų tragiškai žuvo.

Kamala Abbasova, branginama vienintelė dukra šeimoje, baigė mokyklą, ištekėjo ir susilaukė sūnaus. Būdama nėščia, ji buvo priversta palikti Šušą dėl karinių išpuolių, o po kelių mėnesių ji grįžo į Šušą gimdyti. Tragiška tai, kad grįžtant atgal, jų automobilis buvo susprogdintas, ir Kamala, jos vyras, mažametis sūnus, jos motina ir vairuotojas žuvo.

Sarkhanas Ismaylovas, gabus Azerbaidžano medicinos instituto penkto kurso studentas, tragiškai žuvo sudužus sraigtasparniui. Jis buvo žinomas dėl savo atsidavimo medicinai ir aistros padėti kitiems, dažnai savanoriaudavo vietos klinikose ir dalyvau-davo bendruomenės sveikatos iniciatyvose. Jo bendraamžiai žavėjosi juo dėl nepalaužiamo atsidavimo studijoms ir nuoširdžios užuojautos pacientams. Ankstyva Sarkhano

1 pav. Kamala Abbasova su šeima. Šeima tragiškai žuvo per bombos sprogimą, kairėje: Kamala Abbasova, jos vyras Abbasovas Suleymanas, jų mažametis sūnus, jos motina. Dešinėje: autorė su mokytoja Kamala Abbasova, nuotrauka daryta 1987 m. prie Šušos mokyklos Nr. 2.

mirtis paliko gilią tuštumą ne tik jo draugų ir šeimos narių širdyse, bet ir medikų bendruomenėje, kuri dėjo daug vilčių į jo būsimą indėlį. Jo ankstyva mirtis – tai širdį veriantis priminimas apie gyvenimo trapumą, ypač tų, kurie siekia pakeisti pasaulį.

***Pirmojo Karabacho karo veteranų prisiminimai apie karą
„Prisimenant Šušą: Dadašo Rahimovo apmąstymai apie Šušos gynybą ir žlugimą“***

2 pav. Dadašas Rahimovas

Karabacho konfliktas ir jo padariniai stipriai palietė daugybę jaunų Azerbaidžano ir Armėnijos žmonių, kurių daugelis jame dalyvavo prieš savo valią. Šiuo tyrimu siekiama užfiksuoti su konfliktu ir po jo vykusiais karais susijusius jų prisiminimus ir išgyvenimus. Dėl ribotos apimties pateikiama tik keletas ypač skaudžių istorijų. Viena iš jų – Dadašo Rahimovo, vieno iš Šušos bataliono įkūrėjų ir autorės vaikystės draugo, istorija. Tuo metu autorė negalėjo numanyti, kokį didelį asmeninį poveikį konfliktas turės jos, kaip ir milijonų kitų žmonių, gyvenimui. Daugelis moterų tapo vienišomis motinomis, likusiomis auginti vaikus be tėvų. Dadašas, aktyvus Šušos gynybos dalyvis, pasiaukojamai gynė civilius gyventojus ir per karą išgelbėjo daugybę gyvybių, tarp jų ir moterų bei vaikų. Tačiau, nepaisant jo didvyriškų pastangų, dėl bendros geopolitinės dinamikos Šušos gynyba galiausiai žlugo. Jis dalyvavo apsikeičiant įkaitais, tačiau dėl karinės galios skirtumų galiausiai patyrė nesėkmę. Šušos užėmimo dieną (1992 m. gegužės 8 d.) Dadašas buvo sužeistas ir vėliau perkeltas gydyti į Baku ligoninę. Jo prisiminimai apie Šušą kupini ašarų ir skausmo. Norėdamas pagerbti savo mylimo miesto atminimą, Dadašas savo sūnų pavadino Vatanu, kas azerbaidžaniečių kalba reiškia Tėvynė. Jis paaiškino, kad pavadindamas sūnų Vatanu, siekė išsaugoti Šušos dvasią jų širdyse ir mintyse. Jis mokė sūnų, kad „visas mus supantis grožis simbolizuoja Šušą [...] visa pasaulio stiprybė – Šuša“, o „visa, kas džiugina – vaisiai, pyragaičiai ir sultys – susiję su Šuša“. Šušos ypatingumą jis pabrėždavo, kad sūnus suprastų jos gilią reikšmę. Šušos netektis ir intensyvios kovos labai paveikė Dadašą, todėl jam pasireiškė potrauminio streso sutrikimas (PTSS), kuriam būdingi traumuojantys sapnai ir stipri depresija. Naktimis jis dažnai prabusdavo, persekiojamas žiaurių Karabacho konflikte ir kare matytų įvykių. Ši psichologinė žala atskleidžia, kokį gilų ilgalaikį poveikį karas padarė tokiems asmenims kaip Dadašas, ir atkreipia dėmesį į būtinybę palaikyti veteranus ir pripažinti jų psichikos sveikatos problemas. Dėl savo, kaip Šušos gynėjo, padėties jis jautėsi itin nelaimingas ir prislėgtas. Tai užfiksuota jo apgailestavime: „Mes pralaimėjome, praradome Šušą ir nepadarėme pakankamai Šuškai išgelbėti“. Nors vyriausybė dėl karo metu patirtų sužalojimų suteikė jam antros grupės invalidumą, jis jo atsisakė, nes Šušos praradimą laikė asmenine gėda. Tragiška tai, kad būdamas 37 metų, Dadašas mirė nuo per Pirmąjį Karabacho karą patirtų žaizdų ir smegenų sukrėtimo.

Tokių veteranų kaip Dadašas Rahimovas liudijimai leidžia skaudžiai pajusti, koks gilus ir ilgalaikis yra Pirmojo Karabacho karo poveikis jį išgyvenusiems asmenims, šeimoms ir bendruomenėms. Jo pasakojimas simbolizuoja kolektyvinę traumą, kurią patyrė daugelis azerbaidžaniečių, kurie buvo žiaurios tėvynės ir kultūrinio paveldo netekties liudininkai. Jo pasakojimas įkūnija asmeninį pasiaukojimą, emocinį sukrėtimą ir giliai įsišaknijusį netekties jausmą, kurį patyrė tėvynės gynėjai. Šuša, kadaise klestėjęs kultūrinis ir istorinis miestas, Rahimovo pasakojime yra daugiau nei geografinė vietovė – tai ir atsparumo, ir gilių randų, įsirežusių kovojant už jos gynybą, simbolis. Jo atsidavimas saugant civilius gyventojus Šušoje ir neįgalumo išmokų atsisakymas pabrėžė jo nepalaužiamą atsidavimą

ir pasididžiavimą savo vaidmeniu, nepaisant tragiškos baigties. Dadašo Rahimovo pasakojime taip pat išryškėja ilgalaikis trauminis konflikto pobūdis, nes Šušos atminimas vis dar giliai jaudina tuos, kurie kovojo ją gindami. Jo sprendimas pavadinti sūnų Vatanu, taip pagerbiant mylimą miestą, rodo neišdildomą Šušos reikšmę Azerbaidžano tapatybei ir paveldui. Kita vertus, karas atvėrė galias psichologines Dadašo žaidas, taip pat potrauminio streso sindromą. Jo patirtis neabejotinai primena ne tik šio konflikto fizinius ir emocinius padarinius, bet ir žalą psichikos sveikatai. Iš šių pasakojimų akivaizdu, kad Pirmasis Karabacho karas buvo ne vien geopolitinė kova, bet ir jame dalyvavusių asmenų gilūs asmeniniai ir emociniai išgyvenimai. Konflikto įrežti fiziniai ir psichologiniai randai ir toliau veikia tokių veteranų kaip Dadašas gyvenimus ir prisiminimus, primindami mums apie žmogiškąją karo kainą ir jo sunkumus ištveriančių asmenų atsparumą.

Rahimovui ir kitiems į jį panašioms asmenims Šušos atminimas yra tarsi emocinis pagrindas, simbolizuojantis ir skaudžią netektį, ir nepalaužiamą ryšį su paveldu. Veteranai, kovoję ginant miestą, dažnai su savimi nešiojasi ryškius ir skausmingus konflikto prisiminimus, kurie prasismelkia giliai į jų tapatybę. Jų išgyvenimai liudija ne tik apie asmeninį pasiaukojimą, bet ir apie bendrą istorinę atmintį, kuri ir toliau formuoja kolektyvinę Azerbaidžano visuomenės dvasią. Traumos, prisiminimai ir neblėstanti meilė Šuškai įžiebta dar didesnę viltį atkurti ir įgyvendinti teisingumą pabrėžiant būtinybę ir toliau pripažinti šiuos įvykius ir juos išgyvenusius žmonių atsparumą.

Nagrinėdami šiuos liudijimus, geriau suprantame konflikto sudėtingumą ir jo ilgalaikį poveikį asmenims bei visuomenėms. Pagerbdami šias istorijas ir apmąstydami jų pamokas, galime siekti taikos, susitaikymo ir karo šešėlių netemdomos ateities.

„Karkidžahano atsparumas ir žlugimas: brolių Huseynovų apmąstymai“

Karkidžahanas (azer. *Kərkicahan*) – gyvenvietė netoli Chankendžio miesto. Iki 1988 m. Kalnų Karabacho konflikto kaime gyveno 1796 azerbaidžaniečiai²⁸. Po to, kai 1988 m. etniniai azerbaidžaniečiai buvo išvaryti iš Chankendžio miesto, dauguma jų persikėlė į Karkidžahaną²⁹. Karkidžahano gyventojas ir policininkas Aslanas Huseynovas kartu su savo broliu Nazimu Huseynovu per Karabacho konfliktą aktyviai dalyvavo ginant savo kaimą nuo armėnų nacionalistų. Pastarieji jį praminė Kobra ir pažadėjo didelį atlygį tam, kas jiems jį išduos. Kartu su kitais kaimo gyventojais jis ilgą laiką drąsiai gynė moteris ir vaikus. Per karinius veiksmus Karkidžahane buvo nužudytas „Radio Majak“ žurnalistas Leonidas Lazarevičius. 1991 m. gruodžio 31 d. Azerbaidžano pajėgos atgavo kaimą, tačiau jų pastangos neatnešė sėkmės, nes 1992 m. sausio 20 d. armėnų pajėgos sudegino jų namus ir privertė

²⁸ Зона конфликта в Нагорном Карабахе (1988–1994...), Карта 33, in: <<https://www.iriston.com/>>, [2024-10-22].

²⁹ Дмитрий Леонов, „Карабах: путевые заметки времен чрезвычайного положения“, in: <<http://www.panorama.ru/gazeta/1-30/p23kar.html>>, [2024-05-29].

juos bėgti. Užėmus kaimą, dauguma azerbaidžaniečių jau buvo išvykę. Aslanas prisimena, kad per mūšius žuvo 40 žmonių. Jis per išpuolius patyrė kojos traumą ir iki šiol kaule turi tas sunkias dienas primenantį geležinį pakaitalą. Daugelį metų jam buvo atliekamos įvairios pėdos operacijos. Nazimas Huseynovas apdegė veidą.

3 pav. Aslanas Huseynovas

4 pav. Nazimas Huseynovas

5 pav. Karkidžahano kaimas

Duodami interviu, abu broliai ryškiai prisiminė užpuolikų armėnų tyčiojimąsi, kai jie padeginėjo azerbaidžaniečių namus šaipydami tokiais žodžiais: „Ara, [armėniškai: „žmogau“], žiūrėk, tavo namo neliko, o dabar dink ir tu!“ Nazimas paniekinamai atkirto:

„Mūsų namus ir visą mūsų turtą galėjote sudeginti, ir mes juos vėl ir vėl atstatysime! Bet ši žemė priklauso man ir mano protėviams, ir jos lengvai iš mūsų neatimsite.“

Baku imdama interviu iš brolių Huseynovų, autorė suprato, kad 1992 m. sausio 20 d., kai visą jų kaimą iki pamatų žiauriai sudegino armėnų separatistai, ji buvo virš degančios žemės skrendančiame sraigtasparnyje ir gabeno savo motinos kūną į Šušą. Tai labai ją sujaudino. Tarsi liepsna besiveržiančių dūmų vaizdas skaudžiai priminė nuniokotą Karkidžahano kaimą ir jo gyventojus. Buvo skaudu matyti kylančius tirštus dūmus, primenančius grėsmingai plintančią liepsną. Tą akimirką tai buvo šių brolių kaimas, jų namai ir visų šios bendruomenės azerbaidžaniečių namai. Autorės ir pašnekovo prisiminimai apie šį tragišką įvykį buvo panašūs, jų išgyvenimai ir emocijos persipynė giliame praeities apmąstyme. Abu asmenis slėgė sunki netektis ir sielvartas, jų prisiminimai priminė šturpią konflikto sukeltą destruktiją. Dalydamiesi savo istorijomis, jie išgyveno persikėlimo skausmą, prarastos tėvynės ilgesį ir neišdildomus jų bendruomenėse paliktus randus. Šis bendras pasakojimas ne tik atskleidė asmenines tragedijos pasekmes, bet ir išryškino platesnio masto padarinius jų kolektyvinei atminčiai, atskleidė, kaip tos dienos atgarsiai vis dar atsiliepia jų gyvenime. Savo dialoge jie stengėsi pagerbti žuvusiuosius ir rasti prasmę savo kančiose siekiant ateities, kurioje toks siaubas niekada nepasikartotų.

Aslano ir Nazimo Huseynovų liudijimai leidžia įtikinamai pažvelgti į Karabacho konflikto sukeltas galias asmenines ir bendruomenės kančias. Jų pasakojimas apie Karkidžahano gynybą, vėlesnį kaimo sunaikinimą ir žmonių žūtis akivaizdžiai iliustruoja platesnę humanitarinę krizę, su kuria susiduria Azerbaidžano bendruomenės. Nepaisant patirtų sunkių sužalojimų, dėl kurių prireikė daugybės operacijų, Aslano gebėjimas atsigauti ir ryžtas ginti savo kaimą bei atkurti gyvenimą išryškina nuo konflikto nukentėjusių žmonių ištvermingą dvasią. Ryškus liepsnose skendinčio jų kaimo prisiminimas ir mano pačios patirtis skrendant virš degančios žemės pabrėžia bendrą daugelio žmonių patirtą traumą ir siaubą. Brolių istorija liudija giliai įsišaknijusį ryšį su protėvių žemėmis ir nepalenkiamą valią išlikti, susidūrus su didžiulėmis nelaimėmis. Huseynovo išgyvenimų įamžinimas ir apmąstymas leidžia įsigilinti į Karabacho konflikto žmogiškąją kainą – ir tai nėra vien skaičiai ir statistiniai duomenys. Jo atsparumas skaudžiai primena, kad būtinos skubios visapusės taikos stiprinimo pastangos, ir pabrėžia, kaip svarbu šalinti neišspręstus tokių traumuojančių įvykių padarinius.

Asmeniniai pasakojimai atskleidžia psichologinę, emocinę ir socialinę karo žalą, išryškina perkeltųjų šeimų kančias, išgyvenusiujų traumas ir kultūrinio paveldo netektį. Per šią prizmę suvokiame, kokį netekties skausmą, namų ilgesį ir gilius randus tai paliko žmonių ir bendruomenių atmintyje. Pagerbdami šias istorijas, geriau suprantame konfliktų sudėtingumą ir pabrėžiame būtinybę siekti taikos ir susitaikymo ateityje. Tokie apmąstymai būtini siekiant visapusiškiau suprasti konfliktą ir pabrėžti taikos bei susitaikymo būtinybę siekiant išgydyti ilgalaikes pasekmes žmonių gyvenimams.

Azerbaidžaniečių etnis valymas Karabache. Išpuolis prieš civilius danguje

Pagrindinis 37 km ilgio kelias Šuša–Agdamas buvo užblokuotas armėnų kovotojų, todėl žmonėms tekdavo vykti 220 km ilgio maršrutu Šuša–Lačinas–Gubadli–Zangilanas–Fuzuli. Kiekvieną konflikto dieną darantis vis pavojingiau azerbaidžaniečiams judėti sausumos keliu Šuša–Agdamas–Šuša, žmonės buvo priversti naudotis civilinio sraigtasparnio „Mi-8“, vykdžiusio civilių gyventojų pervežimą maršrutu Šuša–Agdamas–Šuša, paslaugomis. Naudotis sraigtasparniais taip pat buvo sudėtinga, nes armėnai sistemingai juos apšaudė, manydami, kad jais į Šušą gabenami ginklai ir šaudmenys. Dėl to sraigtasparnių skrydžių skaičius buvo minimalus, ir žmonėms ilgas dienas tekdavo laukti skrydžio. 1992 m. sausio 20 d., ankstų antrųjų tragiškų sausio įvykių metinių rytą, M. A. Mirqasimovo respublikinėje klinikoje, apsupta trijų dukterų, mirė septynių vaikų motina Latifa Kerimi (autorės ir dviejų tyrime apklaustų jos seserų Zhale Rustamovos ir Shahnaz Ahanji motina). Latifa Kerimi buvo ištekėjusi už politinio emigranto Amirali Ahanchi, kuris priklausė autochtoninei Šušos baudžiauninkų šeimai, gyvenusiai čia nuo XVIII a., kai miestas buvo vadinamas Šušos tvirtove (*Shusha galasy*), o pirmieji jo gyventojai buvo baudžiauninkai (*galalylar*). Paskutinis Latifos Kerimi noras buvo būti palaidotai šalia savo sūnaus ir vyro Šušoje.

„Kreipiausi į ligoninės vyriausiąją gydytoją, prašydama pagalbos šiuo klausimu. Gydytojas, atkreipęs dėmesį į sunkią Karabacho karinę padėtį, padėti sprendžiant šią problemą atsisakė. Atrodė, kad per įtemptą ginkluotą konfliktą šios valios įvykdyti bus neįmanoma,“ – pasakojo vyresnioji iš respondenčių Zhale Rustamova. Tačiau pareiga įvykdyti motinos paskutinę valią vertė seseris ieškoti galimybių perkelti motinos kūną į Šušą. Chirurgi Shahnaz Ahanji, padedant jos vyrui Rahimaghai Talibovui, pavyko pervežti motinos kūną į Šušą sraigtasparniui „Mi-8“ vykdant greitosios pagalbos misiją. Remiantis jos prisiminimais:

Tuo metu dėl laimingo atsitiktinumo ligoninės vyriausiasis gydytojas sulaukė skambučio su prašymu duoti kraujo, kuris buvo labai reikalingas sužeistiesiems prie Chankendžio. Gavęs tokią užduotį, gydytojas nedvejodamas liepė jai ruoštis ir pasakė, kad motinos kūno perkėlimas bus vykdomas tuo pačiu sraigtasparniui „Mi-8“, kuris turėjo pristatyti kraują sužeistiesiems kariam. [...]

Taip susiklosčius aplinkybėms, autorė, kartu su dviem seserimis – Zhale Rustamova, Shahnaz Ahanji ir jos sutuoktiniu Rahimagha Talibovu – tapo sraigtasparnio, iš Baku į Agdamą skraidinusio sužeistiesiems azerbaidžaniečių kariam skirtą donorų kraują, kelevėmis. Tai liudija, kad sraigtasparnis „Mi-8“ buvo civilinis sraigtasparnis, skraidinęs civilius azerbaidžaniečius. Iš sraigtasparnio keleviviai matė karo veiksmų vietas: sudegintus kaimus ir sugriautus namus. Ypač jų dėmesį prikaustė gaisras ir tirstas dūmų kamuolys: Chankendžio miesto Karkidžahano gyvenvietėje degė daugiau nei 300 namų. Šios gyvenvietės žmonės grūmėsi už savo žemę, o tuomet armėnai padegė jų namus ir jėga privertė

žmones ją palikti. Pamatę į Šušą skrendantį sraigtasparnį, armėnų kovotojai jį apšaudė. Keleiviai išgyveno nepamirštamą [iki šiol!] baimę ir beviltiškumą. Dėl greitos patyrusio piloto Viktoro Seriogino reakcijos sraigtasparnis pakilo aukščiau ir pavyko išvengti jame skridusios šeimos narių žūties. Atvykusius į snieguotą Šušą, juos pribloškė nuniokotas ir negyvas miestas. Vėliau paaiškėjo, kad gyventojai, norėdami apsisaugoti nuo nepaliamamų armėnų iš Chankendžio vykdomų išpuolių raketomis, slėpėsi rūsiuose. Per septynias šeimos gedulo dienas įvyko vienas tragiškiausių įvykių – Dašalti (azer. *Daşalti*) operacija³⁰. Per šią operaciją žuvo azerbaidžaniečių tautybės žmonės, ir tai buvo dar viena gili kolektyvinė Šušos miesto trauma.

Po septynių dienų gedulo Šušoje, 1992 m. sausio 28 d., autorė planavo grįžti į Baku. Šušą ir visus aplinkinius kaimus buvo užblokavę ginkluoti armėnų kovotojai, nepalikdami civiliams gyventojams jokių kitų susisiekimo galimybių. Skrydis sraigtasparniu buvo vienintelis būdas pasiekti kelionės tikslą. Ir vėl laukė nenuspėjama, sudėtinga ir pavojinga kelionė sraigtasparniu „Mi-8“. Vos išvengusi pavojaus per ankstesnį skrydį sraigtasparniu iš Baku į Šušą, autorė kartu su artimaisiais bijojo, kad šie išgyvenimai nepasikartotų – ji žinojo, kad į juos vėl gali taikytis Armėnijos karinės pajėgos. Tą dieną anksti ryte jie atvyko į laikiną sraigtasparnių pakilimo ir nusileidimo aikštelę. Nepaisant ankstyvo ryto, ten buvo daugybė žmonių, norinčių pasiekti Agdamą, iš kur jie planavo keliauti į Bardą, Jevlachą (azer. *Yevlax*), Gendžę (azer. *Gəncə*) ar Baku arba susitvarkyti reikalus prieš grįždami į Šušą. Šį kartą sraigtasparniu jie skristi negalėjo, nes pirmenybę turėjo ypatingi keleiviai. Prie malūnsparnio Šušoje susirinko didelė minia, besitikinti išskristi į Agdamą verslo reikalais arba laikinai pabėgti nuo didėjančio smurto, keliančio grėsmę jų saugumui ir ramybei. Minios nuostabai kelią prie sraigtasparnio užtvėrė Šušos bataliono vadas Ramizas Gambarovas (1962–1992 m.) (Azerbaidžano nacionalinis didvyris) ir Pirmojo Karabacho karo veteranas jo pavaduotojas Dadašas Rahimovas (1964–2001 m.).

Konflikto metu abiejų pusių vietiniai vadai buvo susitarę apsikeisti lavonais arba įkaitais. Tąkart autorė tapo dviejų armėnų įkaitų mainų į azerbaidžaniečių lavonus Agdame liudininke. Šušos bataliono vadas ir pavaduotojas kreipėsi į minią, kad ši palauktų kito reiso, ir paaiškino, kad dabar buvo svarbiausia du paimtus į nelaisvę armėnus nugabenti į Agdamą ir iškeisti į septynis žuvusius azerbaidžaniečius. Situacija buvo įtempta, ir Šušos žmonės suprato savo tėvynainių širdgėlą.

Į lėktuvą įlipo du nelaisvėn paimti armėnai, lydimi dviejų ginkluotų Šušos bataliono narių, kartu su Azerbaidžano televizijos žurnalistu Allahverdi Asadovu, chirurgu Ahanji Shahnaz, jos sutuoktiniu ir autore, kuri buvo Azerbaidžano mokslų akademijos mokslis-

³⁰ 1992 m. sausio 25 d. pradėta Dašalti operacija buvo siekiama atgauti Dašalti kaimą netoli Šušos, tačiau Azerbaidžano pajėgoms ji baigėsi dideliais nuostoliais. Dėl ryšio nesklandumų, taktinių klaidų, operatyvinės informacijos nutekėjimo ir vietinių gidų išdavysčių iš Nabilaro kaimo judančios azerbaidžaniečių pajėgos pateko į pasalą. Operacijos metu žuvo daugiau kaip 90 azerbaidžaniečių, daugybė karių vis dar laikomi dingusiais be žinios.

ninkė. Gydytoja Ahanji turėjo užtikrinti, kad belaisviai gerai jaustųsi, ir padėti jais apsi-keisti atvykus į Agdamą. Tuo tarpu likę asmenys buvo nusivylę ir turėjo laukti kito sraig-tasparnio.

Pirmojo Karabacho karo metu kariaujančios pusės laikėsi „karo lauko diplomatijos“, keisdamosi sužeistais ir žuvusiais kariais. Šio rytinio skrydžio metu buvo tik įgulos nariai, keli kariai ir keturi civiliai, kurių pasakojimai suteikė vertingos informacijos apie įvykius. Skrydis sraigtasparniu vyko sklandžiai ir ramiai, nes armėnai į mūsų sraigtasparnį ne-šaudė, žinodami, kad jis gabena į nelaisvę paimtus armėnus. Nepaisant to, visi buvome įsitempę ir nerimavome. Sausio 28 d. rytą sraigtasparnis išskrido iš Šušos ir, atvykus į Ag-damo oro uostą, armėnų įkaitai buvo iškeisti į septynis žuvusius azerbaidžaniečius, tuo užbaigiant karo lauko diplomatinę misiją. Sraigtasparnis saugiai atskrido į Agdamo oro uostą ir užbaigė karo belaisvių perdavimo misiją. Autorė kartu su chirurgu Shahnaz Ahan-ji ir jos sutuoktiniu Rahimagha Talibovu buvo laimingieji paskutinio taikaus sraigtaspar-nio „Mi-8“ skrydžio maršrutu Šuša–Aghdamas keleiviai.

Pasiekus Agdamą, įkaitai buvo perduoti kariams. Agdamo oro uoste autorė matė didelę minią žmonių, tarp kurių buvo daug tėvynainių iš Šušos. Tarp jų buvo studentas Sarkha-nas Ismailovas, muzikantas iš Šušos Namikas Zalovas su šeima, mokslininkas istorikas Murshidas Dunyamaliyevs, jauna mokslininkė Sara Alijeva ir daug kitų pažįstamų vei-dų. Toje minoje į atgal į Šušą skrendantį sraigtasparnį patekti nekantravo kiekvienas, nežinodamas, kad skuba į savo mirtį. Į sraigtasparnį 1992 m. sausio 28 d. popietę susėdo Aghdamo oro uoste nekantriai laukę civiliai, kurie troško grįžti į Šušą. Minia džiūgavo ir nekantravo, nežinodama, kad į sraigtasparnį jau taikėsi armėnai. Sraigtasparniu skrido daugiausia moterys ir vaikai, priversti vengti sausumos kelio dėl armėnų ginkluotų gru-puočių keliamo pavojaus.

Sraigtasparnis buvo atlikęs visus reikalaujamus skrydžius ir grįžinėjo pilnas civilių ir be armėnų įkaitų. Ginkluoti ultranacionalistai Chankendžio mieste apie tai žinojo. Netoli Chalfalio kaimo, sraigtasparniui artėjant prie Šušos, jį numušė priešlėktuvinė raketa. Tra-giška tai, kad armėnų teroristams numušus sraigtasparnį, žuvo visi jame buvę civiliai.

Autorė ryškiai prisimena tuos įvykius ir nešiojasi neišdildomą kaltės jausmą dėl per sraigtasparnio katastrofą žuvusių žmonių. Tai, kad pavyko išgyventi, nerealų, tačiau vis dar persekioja prisiminimas apie tai, kas galėjo įvykti. Sraigtasparnis skrido per priešišką teritoriją, kurioje bet kuri akimirka galėjo tapti lemtinga. Visą laiką lydėjo siaubas žinant, kad anksčiau Armėnijos pajėgos yra kėsinęsi į panašius skrydžius, numušę sraigtaspar-nius ir atėmę nekaltų žmonių gyvybes. Pastovus sraigtasparnio sraigto užesys susiliejo su įtampos kupina nežinia, ar ir šį skrydį išstiks toks pat likimas.

Saugiai atskridus, liko gilus kaltės jausmas dėl tų, kuriems tai nepavyko – pražūtingo išpuolio aukų. Teroristinių prieš azerbaidžaniečių civilius nukreiptą išpuolį įvykdė armėnų ultranacionalistų grupuotės, apsiginklavusios buvusios sovietinės 366-osios motorizuo-

tųjų šaulių divizijos karine technine parama. Armėnijos kovotojai sraigtasparniui, kuriuo skrido civiliai³¹, numušti panaudojo nešiojamą oro gynybos sistemą (MANPADS)³² – itin mobilią, lengvai užmaskuojamą priešlėktuvinę raketą. Incidentas įvyko netoli Šušos, kai mažame aukštyje link žemės artėjantis sraigtasparnis tapo lengvu taikiniu. Liepsnų apimtas orlaivis su 44 civiliais gyventojais ir 3 įgulos nariais sudužo, ir niekas neišgyveno. Greitosios pagalbos komandos atvyko greitai, tačiau viskas buvo suniokota. Paskutines tragiškas „Mi-8“ katastrofos akimirkas užfiksavo Šušoje įsikūrusios Azerbaidžano naujiečių tarnybos žurnalistai, įamžinę neišdildomą tragedijos prisiminimą³³.

Tai buvo lemtingas sraigtasparnio skrydis, o kartu su juo nutrūko visi ryšiai tarp Šušos ir Agdamo. Konflikto eskalacija įgavo naują mastą: išaugo nukentėjusiųjų skaičius ir destruktijos lygis. Šušoje kito skrydžio laukiantys liudininkai ir Chalfalio gyventojai pasakojo matę, kaip iš sraigtasparnio į mišką krenta žmonės. Kito skrydžio laukę liudininkai pasakojo, kad „matė, kaip žmonės po vieną, po du krito iš sraigtasparnio į mišką. Jie manė, kad žmonės patys šoko iš sraigtasparnio“³⁴, tačiau iš tiesų dėl priešlėktuvinės raketos smūgio jėgos sraigtasparnio durys atsidarė ir žmonės buvo išsviesti.

Liudininkai pažymėjo, kad patyręs įgulos vadas Viktoras Serioginas sugebėjo degantį sraigtasparnį pasukti tolyn nuo sraigtasparnių kilimo aikštelės, taip išgelbėdamas šimtus kito skrydžio laukusių žmonių. Sraigtasparnis sudužo tarpeklyje šalia Chalfalio–Karkidžahano kelio ir stipriai užsidegė.

Šušos regiono azerbaidžaniečių bendruomenės kolektyvinė trauma ir atsiminimai: apmąstant sraigtasparnio katastrofą

Visos žvusiųjų šeimos patyrė netektis. Dvidešimt šeimų surengė trijų dienų laidotuves, ir Šušos gyventojai išgyveno kolektyvinį skausmą bei sielvartą. Giminaičių laukė sunki užduotis atpažinti keleivių palaikus, iš kurių daugelis buvo neatpažįstami. Galiausiai visos aukos buvo palaidotos žvusiųjų kapinėse – niūriame bendruomenę ištikusios tragedijos įrodyme.

Šalia Šušos įvykusi sraigtasparnio katastrofa tebėra negyjanti Šušos regiono azerbaidžaniečių bendruomenės, ypač Šušos miesto ir Chalfalio kaimo gyventojų, kolektyvinė trauma. Liudininkai prisimena savo paniką ir siaubą pamačius nukritusį sraigtasparnį. Vienas iš liudininkų pasakojo: „Mus apėmė panika, o tai, ką pamatėme, buvo siaubin-

³¹ List of Losses of Mi-8 and its Modifications (2022), in: <https://ru.wikipedia.org/wiki/List_of_losses_of_Mi-8_and_its_modifications>, 1992, [2023-11-22].

³² Nešiojamosios oro gynybos sistemos (MANPADS) – raketos „žemė–oras“, kurias pavienis asmuo arba nedidelė žmonių grupė gali panaudoti prieš orlaivius. Šios ginklų sistemos dažnai apibūdinamos kaip nuo peties paleidžiamos priešlėktuvinės raketos. „MANPADS: Combating the Threat to Global Aviation“, in: <<https://2009-2017.state.gov/t/pm/wra/c62623.htm>>, [2024-11-11].

³³ 1992 m. sausio 28 d. netoli Šušos numuštas azerbaidžaniečių civilinis malūnsparnis „Mi-8“, 2019 m., in: <<https://www.youtube.com/watch?v=95pPjhl3mSY&t=271s.>>, [2023-09-07].

³⁴ Təranə, Muxtarova, *Şuşa harayı*, Baki, 1996, s. 40.

ga. Gedi visos žuvusiųjų šeimos. Buvo juntamas bendras bendruomenės sielvartas, nes 20 šeimų laidojo žuvusiuosius, tarp kurių buvo inteligentijos atstovų, mokslininkų, mokytojų, muzikantų ir ištisų šeimų“.

Giladas Hirschbergeris kolektyvinę traumą apibrėžia kaip „kataklizminį įvykį, kuris sutrikdo pagrindinę visuomenės struktūrą“³⁵. Šušos ir Chalfalio gyventojams tokią tragediją įkūnija armėnų kovotojų numuštas sraigtasparnis. Brutalus išpuolis prieš namo grįžti bandžiusius civilius visai šių vietovių azerbaidžaniečių bendruomenei sukėlė didelį psichologinį šoką, dėl kurio daugelis jų ilgą laiką išgyveno depresiją ir apatiją. Kolektyvinėje šių bendruomenių atmintyje vis dar ryški ši tragedija ir žuvusių jaunų, talentingų specialistų ir inteligentijos atstovų vaizdai. Didvyriški sraigtasparnio „Mi-8“ įgulos nariai – vadas Viktoras Serioginas, antrasis pilotas Shafa Fatulla Axundovas ir skrydžio mechanikas Arastunas Ispendi Mahmudovas – prisimenami kaip nacionaliniai Azerbaidžano didvyriai³⁶.

Tragiško Pirmojo Karabacho karo įvykio – sraigtasparnio „Mi-8T USSR-24137“ katastrofos netoli Šušos miesto – tyrimas buvo didelis iššūkis. Tyrimas atskleidžia iki šiol žiniasklaidoje neaprašytas ir socialiniuose antropologiniuose tyrimuose nenagrinėtas istorijas. Autorė tyrinėjo katastrofos liudininkų ir sraigtasparnio „Mi-8“ paskutinio taikaus skrydžio iš Šušos į Agdamą keleivių pasakojimus. Nusileidę Agdamo oro uoste, keleiviai sutiko minią, nenujaučiančią apie artėjančią armėnų ultranacionalistų susidorojimą. Sraigtasparniui atsukridus, žmonės labai džiaugėsi galimybe išskristi į Šušą. Kiekvienas iš jų nekantariai stengėsi gauti vietą sraigtasparnyje, nežinodamas, kad tai skrydis į mirtį. Praėjus trisdešimčiai metų, tragiški tos žiemos dienos įvykiai respondentams tebėra košmariški.

Teroristinio akto liudininkai – Chalfalio, Lačino ir Šušos gyventojai – nuosekliai liudijo apie armėnų karinių dalinių žiaurumą. Respondentai ir liudininkai iš Chalfalio apibūdino siaubingą vaizdą:

Danguje degantis sraigtasparnis greitai krito žemyn. Priešlėktuvinis ginklas pramušė sraigtasparnio duris, žmonės ėmė kristi iš dangaus, ir tai buvo baisiausia, ką esu matęs gyvenime [...] Pasekmės buvo ne mažiau traumuojančios: kūnų dalys išmėtytos aplink, kabančios ant medžių ir elektros laidų. Degantis sraigtasparnis ir kūnų dalys skleidė nepakeliamą kvapą, kuris tvyrojo ištisus mėnesius. Vietiniai vengė praeiti pro avarijos vietą [...]

Daugybė autorės vykdytų pokalbių rodo, kad šios bendruomenės vis dar patiria giliai psichologinę traumą. Nekaltų civilių žūtis ir nebaudžiami Armėnijos kovotojų nusikaltimai tebekelia gilų nerimą. Prie šiame straipsnyje pristatomo tyrimo svariai prisidėjo jaunos mokslininkės Saros Aliyevos dėdė Aghakerimas Mammadovas, kuris atskleidė ypač svarbias šio tragiško įvykio detales. Jis prisiminė, kaip laukė Saros grįžtant į Šušą, kai sraigtasparniui buvo nurodyta leistis. Staiga jis buvo pašautas, ir keli keleiviai iškrito.

³⁵ Gilad Hirschberger, „Collective Trauma and the Social Construction of Meaning“, in: *Frontiers in Psychology*, 2018, No. 9, p. 1441, doi:10.3389/fpsyg.2018.01441.

³⁶ Vüqar Əsgərov, *Azərbaycanın Milli Qəhrəmanları*, Bakı, 2005, s. 11–12, 89–90, 139–140.

6 pav. Sara Aiyjeva

Sraigtasparnis pakeitė kryptį toldamas nuo teritorijos su žmonėmis ir užsidegė. Nepaisant noro padėti, dėl besitęsiančio Armėnijos pajėgų apšaudymo aukų pasiekti jie negalėjo. Aghakerimas Mammadovas išreiškė apgailėstą ir liūdesį, kad negalėjo pasiekti sraigtasparnio ir išgelbėti likusių gyvųjų.

Bandant atpažinti žuvusiųjų tapatybes, vaizdas buvo sukrečiantis. Buvo rastos tik kūnų dalys, o iš sraigtasparnio iškritusius žmones vos buvo galima atpažinti. Šeimoms teko laidoti fragmentus ir pelenus. Išstisus mėnesius ir metus Aghakerimas negalėjo atsikratyti degėsių kvapo, kuris, kaip atrodė, buvo persmelkęs jo nosį, nagus ir plaukus. Kad atsikratytų tyrančio kvapo, jam teko parduoti savo automobilį ir išmesti drabužius. Per pokalbį jis buvo akivaizdžiai sukrėstas ir minėjo, kad vis dar prisimena tą baisų kvapą, taip pabrėždamas ilgalaikį šio traumuojančio įvykio poveikį jo psichikai.

Paskutinio taikaus skrydžio prieš teroro aktą keleiviai prisimena per tą baisų išpuolį žuvusių tautiečių veidus. Armėnai ir toliau skleidžia melagingą informaciją, teigdami, kad sraigtasparnis gabeną ginklus, tačiau liudininkai ir buvę sraigtasparnio „Mi-8“ keleiviai liudija, kad tai buvo civilinis skrydis, gabenęs civilius azerbaidžaniečius. Šiuo tyčiniu Armėnijos kovotojų veiksmu buvo siekiama įbauginti ir sukelti paniką tarp azerbaidžaniečių gyventojų.

Liudininkų pasakojimai suteikia neįkainojamų žinių apie nukentėjusių azerbaidžaniečių bendruomenių išgyvenimus, o kruopštus manipuliavimo žiniasklaida tyrimas pabrėžia sistemingą dezinformacijos kampanijų pobūdį. Aiškus ir autentiškas šių pasakojimų nagrinėjimas itin svarbus siekiant pripažinti praeities skriaudas, palaikyti istorinį tikslumą ir skatinti supratimą, o tai yra gyvybiškai svarbūs žingsniai kuriant pasitikėjimą ir ilgalaikę taiką regione.

Išvados

Karabacho konflikto palikimas ir toliau persekioja kaip ilgas šešėlis, darantis didelę įtaką ištisoms kartoms ir pabrėžiantis būtinybę surinkti ir pateikti istorinių skriaudų įrodymus. Šiame procese itin svarbu pripažinti priverstinį azerbaidžaniečių gyventojų perkėlimą iš Armėnijos ir Karabacho regiono, masinį kultūros paveldo sunaikinimą ir didžiulę žmogiškąją užsitiesusio konflikto kainą. Regionui siekiant teisingumu ir susitaikymu grindžiamos ateities, šias istorines žaizdas spręsti gyvybiškai būtina siekiant ilgalaikio gijimo ir puoselėjant tvarią taiką.

Kultūros paveldo išsaugojimo ir atgaivinimo šiose teritorijose svarbos neįmanoma pervertinti. Technologijų pažanga dabar teikia vilties atkurti sugriautus kultūros paminklus ir sudaro galimybę atstatyti architektūros stebuklus, chanų rūmus, mauzoliejus ir kitas istoriškai reikšmingas vietas Karabacho miestuose, pavyzdžiui, Agderėje, Agdame, Askerane, Fuzulyje, Džabrailyje, Lačine, Chankendyje, Chodžalyje, Zangilane, Šušoje ir kituose. Tačiau, nepaisant galimybės šiuos statinius atstatyti, apie tragišką karo kainą priimena negrįžtamai prarastos žmonių gyvybės, nes konfliktas nusinešė dešimtis tūkstančių gyvybių.

Karabacho regiono kultūrinę ir nacionalinę tapatybę formavo ištisos kartos įtakingų Azerbaidžano menininkų, filosofų, mokslininkų ir vizionierių, kurie prisidėjo kurdami tautos kultūrinio palikimo šedevrus. Šiame turtingame pavelde, apimančiame muziką, literatūrą, architektūrą, vaizduojamąjį meną ir amatus, ilgalaikis konfliktas paliko gilius randus. Šie azerbaidžaniečiai ne tik praturtino kultūrą. Jų intelektualinis potencialas galėjo sustiprinti Azerbaidžano meno ir mokslo pažangą. Taigi konfliktas ne tik fiziškai sunaikino, bet ir sukėlė didelius nuostolius, nes buvo prarastas tų, kurie galėjo prisidėti prie tautos vystymosi, intelektualinis ir kultūrinis indėlis.

Karabacho konfliktas ir vėlesni karai, kuriuos kurstė armėnų ultranacionalistai, padalijo armėnų ir azerbaidžaniečių socialinę, ekonominę ir politinę istoriją į „prieš“ ir „po“³⁷. Tai išpaudė ilgalaikį pėdsaką kolektyvinėje atmintyje, pripildytoje bendros istorijos ir po to sekusių skaudžių įvykių. Konfliktas nusinešė tūkstančius azerbaidžaniečių ir armėnų gyvybių, formuodamas kolektyvinę atmintį, liudijančią apie tragediją ir vis dar neišpildytą teisingumo viltį. Kad smurtas nepasikartotų, šių veiksmų kurstytojai ir vykdytojai privalo būti patraukti atsakomybėn.

Nors aktyvūs karo veiksmai baigėsi, humanitarinė krizė tebesitęsia, nes Armėnijos pusė dar nepateikė Azerbaidžanui išlaisvintose teritorijose paliktų didžiulių minų laukų žemėlapių. Nesprogusių minų pavojus kelia nuolatinę riziką grįžtantiems Azerbaidžano civiliams gyventojams, trukdo persikelti ir atstatyti gyvenvietes. Minų grėsmės problemą

³⁷ Parvin Ahanchi, „Witnesses“ and „Memorizers“ in the Nagorno-Karabakh Conflict, in: *Azerbaijan in the World*, ADA Biweekly, No. 4 (24), pp. 3–6.

spręsti būtina ne tik dėl humanitarinių priežasčių, bet ir siekiant sudaryti sąlygas saugiam ir tvariam grįžimui į šias žemes. Siekiant sumažinti šį pavojų, sudaryti galimybes saugiam persikėlimui ir ilgalaikiam azerbaidžaniečių bendruomenių Karabache atsigavimui, būtina skubi tarptautinė pagalba ir bendradarbiavimas.

Apibendrinant pažymėtina, kad šiame tyrime kolektyvinės ir individualios atminties klausimų svarba akcentuojama ne tik kaip atminties išsaugojimo priemonė, bet ir kaip susitaikymo bei taikos pagrindas. Kolektyvinė atmintis, visų pirma, gali būti tiltu tarp praeities ir dabarties, atveriančiu kelią dialogui dėl taikaus susitaikymo ir konflikto sprendimo. Asmenų, pavyzdžiui, šalies viduje perkeltųjų asmenų ir pabėgėlių, pasakojimai atskleidžia asmeninius išgyvenimus, kuriais išreiškiama atsakomybė už taiką ir supratimą. Šie prisiminimai gali būti galingas šaltinis formuojant ateitį be šio regiono praeičiai būdingo žiauraus susiskaldymo.

Kita vertus, tie patys prisiminimai taip pat gali kurstyti priešiškus naratyvus. Jais gali būti vėl pažadinta praeities trauma ir pateisinami nauji priešiškumo ciklai. Dėl to praeities klausimų sprendimas tampa ne tik istorinio tyrimo veiksmu, bet ir visų regiono suinteresuotųjų šalių pareiga. Subalansuotam požiūriui įtvirtinti būtina pripažinti asmeninių netekčių ir kultūros paveldo sunaikinimo mastą, kartu pripažįstant bendrą atsakomybę siekiant atsigavimo ir taikaus sambūvio.

Literatūra

1. Vaqif Abışov, *Bakıda Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı*, Bakı, 2017, 220 s.
2. Ahanchi Parvin, „Witnesses“ and „Memorizers“ in the Nagorno-Karabakh Conflict“, in: *Azerbaijan in the World*. ADA Biweekly, No. 4 (24), pp. 3–6.
3. Ahanchi Parvin, „Witnessing the War in Nagorno-Karabakh: Shusha’s IDPs Testify“, in: *Azerbaijan in the World*, 2011, Vol. IV, No. 10, pp. 74–79.
4. Асадов Сабир, *Философия реваншизма или армянская кровожадность*, Баку, 2001, 216 с.
5. „Азербайджан“, 1918, 13 ноября.
6. Əsgərov Vüqar, *Azərbaycanın Milli Qəhrəmanları*, Bakı, 2005, s. 11–12, 89–90, 139–140.
7. Cornell Svante E., *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*. London: Routledge, 2001.
8. Denber Rachel, *Bloodshed in the Caucasus: Escalation of the Armed Conflict in Nagorno-Karabakh*, New York: Helsinki Watch, September 1992, pp. 19–21.
9. Final Report of the Commission of Experts Established Under Security Council Resolution 780 (1992), S/1994/674, 27 May 1994, Annex, para. 130, in: <<https://www.cambridge.org/core/books/abs/investigating-war-crimes-in-the-former-yugoslavia-war-19921994/final-report-of-the-commission-of-experts-established-pursuant-to-security-council-resolution-780-1992-and-annex-summaries-and-conclusions/63FE521611E59D705F8EF89C5FE6AE51>>, [2018-10-12].
10. *Геноцид Азербайджанского народа 1918 года. Организаторы и палачи*, Баку, 2013, с.272 ;
11. „Genocide Garadaghly“, in: https://www.youtube.com/watch?v=9QxImFfw0zU8ab_channel=AhmeDos113:29/5:33, [2024-09-22].
12. Gunter Michael, *Pursuing the Just Cause of Their People: A Study of Contemporary Armenian Terrorism* (Contributions in Political Science 152), VIII+182 pages, New York: Greenwood Press, 1986.

13. Hirschberger Gilad, „Collective Trauma and the Social Construction of Meaning“, in: *Frontiers in Psychology*, 2018, No. 9, Vol. 9, p. 1441, doi:10.3389/fpsyg.2018.01441.
14. Hoffman Bruce, *Terrorism in the United States during 1985*, Rand Paper P-7194, Santa Monica, California, 1985.
15. Hyland Francis P., *Armenian Terrorism: the Past, the Present, the Prospects*, Westview Press, 1991.
16. Johannes Rau, *The Nagorno-Karabakh Conflict between Armenia and Azerbaijan, A brief historical Outline*, J. Rau; trans. P. Tidball, Berlin: Verlag Dr. Koster, 2008, p. 96.
17. Kamran Ismayilov, *Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsi 1918–1920-ci illərdə*, Bakı, 2019, s. 16–17.
18. List of Losses of Mi-8 and its Modifications (2022), in: <[https://ru.wikipedia.org/wiki/List of losses of Mi-8_and_its modifications](https://ru.wikipedia.org/wiki/List_of_losses_of_Mi-8_and_its_modifications)> (1992)>, [2023-11-22].
19. MANPADS: Combating the Threat to Global Aviation, in: <<https://2009-2017.state.gov/t/pm/wra/c62623.htm>>, [2024-11-11].
20. Muxtarova Təranə, *Şuşa harayı*, Bakı, 1996, s. 40.
21. „1992 m. sausio 28 d. netoli Šušos numuštas azerbaidžaniečių civilinis malūnsparnis „Mi-8“, 2019, in: <<https://www.youtube.com/watch?v=95pPjhL3mSY&t=271s.>>, [2023-09-07].
22. Ramsdan Sonyel Salahi, *Armenian Terrorism: a Menace to the International Community*, London: Cyprus Turkish Association, 1987, p. 47.
23. Szaz Michael, „Armenian Terrorists and the East-West Conflict“, in: *Journal of Social, Political and Economic Studies*, (Winter 1983), Vol. 8, Iss. 4, pp. 387–394.
24. Jungtinių Tautų rezoliucija Nr. 822 (1993 m.), priimta Saugumo Tarybos 3205-ajame posėdyje, 1993 m. balandžio 30 d., in: <<https://digitallibrary.un.org/record/165604?v=pdf>>.
25. Jungtinių Tautų rezoliucija Nr. 853 (1993 m.), priimta Saugumo Tarybos 3259-ajame posėdyje, 1993 m. liepos 29 d., in: <<https://digitallibrary.un.org/record/170257?v=pdf>>.
26. Jungtinių Tautų rezoliucija Nr. 874 (1993 m.), priimta Saugumo Tarybos 3292-ajame posėdyje, 1993 m. spalio 14 d., in: <<https://digitallibrary.un.org/record/174420?v=pdf>>.
27. Jungtinių Tautų rezoliucija Nr. 884 (1993 m.), priimta Saugumo Tarybos 3313-ajame posėdyje, 1993 m. lapkričio 12 d., in: <<https://digitallibrary.un.org/record/176731?v=pdf>>.
28. UNHCR internetinis archyvas: in: <<https://webarchive.archive.unhcr.org/20230518095635/https://www.refworld.org/do-cid/469f3866c.html>>, [2024-11-11].
29. Wilkinson Paul, „Armenian Terrorism“, in: *World Today*, September 1983, Vol. 39, pp. 344–350.
30. „Зона конфликта в Нагорном Карабахе (1988–1994...)“, Карта 33, in: <https://www.iriston.com/>, [2024-11-22] [„Zona konflikta v Nagornom Karabache (1988–1994...)“, Karta 33].
31. *К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, 1918-1925. Документы и материалы*, Баку: Азернешр, 1989, с. 334 [К истории образования Нагорно-Карабахской автонмной области Азербайджанской ССР, 1918–1925: Документы и материалы, Баку: Азернешр].
32. Леонов Дмитрий, „Карабах: путевые заметки времен чрезвычайного положения“, in: <<http://www.panorama.ru/gazeta/1-30/p23kar.html>>, [2024-05-29] [Leonov Dmitrij, „Karabach: putevye zametki vremen črezvychajnovо položenija“].
33. Нифталиев Илгар, *Геноцид азербайджанцев в Иреванской губернии (1918–1920)*, Баку, 2017, с. 188 [Il'gar Niftaliyev, *Genocid azerbaidžansev v Irevanskoj gubernii (1918–1920)*].

Parvin Ahanchi

The Karabakh War and Ethnic Cleaning through the Eyes of Witness and Researcher

(Social anthropological research)

Summary

This article is based on eyewitness testimonies regarding the ethnic cleansing practices carried out by Armenian ultranationalists against ethnic Azerbaijanis during the Karabakh conflict (Nagorno–Karabakh conflict) and the First Karabakh War (1988–1994). Since 1988, ethnic cleansing has been a prevalent form of violence directed at ethnic Azerbaijanis, resulting in the forcible displacement of approximately one million individuals from the Karabakh region and Armenia. The paper examines the Karabakh conflict and ethnic cleansing through oral testimonies, which provide substantial evidence of atrocities committed against Azerbaijanis. These atrocities have deep historical roots, marked by violent ethnic conflicts, such as the Armenian–Muslims massacres of 1905 and 1918, and the widespread terror inflicted by Armenian chauvinists on Azerbaijani populations. These incidents involved the systematic targeting and destruction of Azerbaijani villages¹, culminating in severe acts of violence and genocide² in the South Caucasus between 1917 and 1921. The events were marked by large-scale ethnic violence and mass killings, resulting in widespread loss of life and deepening tensions between the Armenian and Azerbaijani communities. These events left lasting scars on the region and intensified ethnic and territorial conflicts that shaped subsequent historical developments. This paper also addresses a lesser-known aspect of the Nagorno–Karabakh conflict: the helicopter crash that resulted in the deaths of 44 passengers, primarily women and children, and 3 crew members. This article brings to light the human and environmental catastrophes resulting from the ethnic cleansing and terror acts committed during the Karabakh conflict. Incorporating Azerbaijani eyewitness testimonies and a historical analysis of Armenian media disinformation highlights the critical need to confront these atrocities as part of a path toward justice and reconciliation.

Keywords: Karabakh conflict and ethnic cleansing, Armenian terror acts, crimes against humanity, collective trauma, collective memory.